

KÖNYVISMERTETÉSEK

A legújabb német nyelvű középkori várostörténeti irodalomból

„Die Erforschung des Städtewesens ist heute ein so komplexes Unternehmen daß ein Forscher allein sie kaum nach allen Seiten hin mit Erfolg betreiben kann.” (Th. Mayer, Schweiz. Zeitschr. f. Gesch. IV. 1954, 126.)

A középkor történeti kutatásában a városok múltjának mindig nagy szerepe volt. A várostörténeti irodalom nagyobb arányú kibontakozása már a múlt század derekán megindult. A források publikálásával párhuzamosan a történettudomány szakágazatai közül elsőnek a jogtörténet vette vizsgálat alá a városok viszonyait, dolgozott ki fontos részleteket és összefüggéseket (pl. a városjogok keletkezése, város és piac viszonya stb.). A jogtörténet után a gazdaság- és társadalomtörténet is fokozott figyelmet szentelt a városok vizsgálatának, sőt ham.rosan átvette a vezető szerepet. A városok fennmaradt forrásanyagának részletes feldolgozásával, lehetőleg számszerű, statisztikailag is értékelhető anyagra támaszkodva igyekezett a legapróbb részletekig kidolgozni a városok és a polgárság helyzetét. Erőfeszítései nyomán alakult ki a középkorvégi városoknak az az általánosan elfogadott képe, amely még ma is alapját képezi a középkori városokkal foglalkozó kutatásnak, s amelynek csúcspontját a két világháború között a belga H. Pirenne, a német G. v. Below és F. Rörig munkái jelzik. Bőséges forrásanyag azonban csupán a középkor második feléből maradt fenn, így a gazdaság- és társadalomtörténet csupán hipotézisekkel oldhatta meg a városok keletkezésének kérdését. A hipotézisekkel áthidalt korszak kérdéseinek és főképpen a városok kezdeteinek tisztázását szolgálta a településtörténetnek a kutatásba történt bekapcsolódása. A településtörténet módszertanában kifejezetten történeti ismeretek mellett most már a földrajz, a művészet- és építéstörténet részeredményei is helyet kaptak. Ezzel a módszerrel jelentős eredmények születtek, főképp a városok területének fejlődése, a szervesen létrejött és újonnan alapított városok végleges szétválása terén, de a városok keletkezésének kérdése mégsem nyert megnyugtatóbb megoldást. A legkésebb a régészet kapcsolódott bele a várostörténeti kutatás munkájába. Ennek a tudománynak távolmaradását hosszú ideig a korlátozott ásatási lehetőségek indokolták. A középkori városok

történetük későbbi folyamán átalakultak, modern európai nagyvárosokká lettek. Az átalakulás során főképpen a múlt században a kapitalista fejlődés hagyományra és tudományos érdekre való tekintet nélkül, gyors iramban tüntette el a múlt emlékeit, régészek közreműködése nélkül bontott le városfalakat, templomokat és polgárházakat egyaránt. De akár a fejlődés, a város területi növekedése, akár a város stagnálása volt is a tényleges helyzet, a városok területe mindkét esetben lakott, „fedett” terület maradt, amelyen nagyobb arányú ásatás gyakorlatilag keresztülvihetetlen volt. Alig akadt egy-két olyan középkori város, amelyet lakói teljesen elhagytak volna. Ilyen kivétel volt a haithabu-i (Schleswig—Holstein) és dorestad-i (Hollandia) ásatás, amely a városok kezdeteire is fényt vető jelentős eredményeket hozott. Egyébként azonban a fennmaradt városokban legfeljebb egy-egy pont megvizsgálására nyílt alkalom, és a régészet ennek következtében csupán „adalékokat” szolgáltatott a várostörténet számára. A második világháború ezen a téren szomorú lehetőséggel ajándékozta meg a régészetet. A háború során számos európai város legnagyobb része rombadőlt, s a légítámadások okozta romhalmaz alatt szabaddá vált az út átgondolt, rendszeres régészeti kutatások számára. Ez a kutatás — csakúgy mint hazánkban — mindenfelé új eredményeket hozott létre annak a komplex módszernek segítségével, amelyben történészek, földrajztudósok, régészek és építészek együttesen törekedtek a város története homályos pontjainak felderítésére. A történelem „aktualizálásának” munkája volt ez a szó nemes értelmében, amely a történettudományt és régészetet a mindennapi alkotó élettel kapcsolta össze, a hagyomány és a szülőföld iránti szeretet vonásait mentette meg a jövő nemzedék számára.

Sajnos nem mondhatjuk el a bevezető sorokban azt, hogy ebből a nagyarányú fejlődésből, mely kontinensünket szinte teljes egészében átfogta és még ma is átfogja, a magyar történettudomány is kivette volna részét. Középkori várostörténetünk már a két világháború közti időszakban is egyre kevesebb kiváló művelőre akadt (Kováts Ferenc, Mályusz E., Pleidell A., Nagy Lajos) és a városok múltja nem egyszer idegen kutatók (K. Schünemann) vadászterületévé vált. A második világháború után a régészet nagy erővel indította meg a szabaddá vált területeken az ásatási munkálatokat, amelyeknek eredményei ugyan ma még nem kerültek szintézis formájában feldolgozásra, egyes részeredmények azonban már ismeretessé váltak. Ezzel szemben a történettudomány területén a kutatás állapotát — Szűcs Jenő könyve kivételével — a teljes pangás, a várostörténet iránti teljes érdektelenség jellemzi. A főiskolai tankönyv első verziója is ezt a képet mutatja. A tankönyv vitáján Paulinyi Székár állapította meg, hogy a várostörténeti részek „magyar glóbus” szemlélettel készültek.¹ A szöveg nem mutatta sem a német vagy francia, sem a legközelebb eső lengyel vagy cseh hasonló irányú kutatások eredményeinek felhasználását.

Ennek az összefoglaló ismertetésnek megírására éppen várostörténeti kutatásunk pangása készítetett bennünket. Célunk az, hogy néhány

sorban felhívjuk a figyelmet a második világháború után elért új eredményekre s azokra a módszerekre, amelyekkel az új eredményeket elérték. Ilyenfajta tájékoztatások elmaradása súlyos hiányt jelentett az idősebb nemzedéknek, amely a két háború közti időszakban rendszeres ismertetőket kapott az európai tudomány eredményeiről. Még nagyobb kárt okozott az új eredmények ismeretének hiánya az ifjabb korosztály tagjainak. A németnyelvű irodalom ismertetésével éppen ezért olyan sorozat megindítását szeretnénk elérni, amely előbb átfogó jellegű cikkekben adná közre a francia, cseh és lengyel irodalom eredményeit, később pedig „napra kész” színvonalon tartaná a magyar történeszeket és régészeket egyaránt. Hogy éppen a németnyelvű irodalommal kezdjük, annak oka elsősorban az, hogy ez az irodalom több államra is kiterjed, és nemcsak tömegében, hanem bizonyos téren elért eredményeiben is a legjelentősebbnek látszik és a magyarországi fejlődéshez a legközelebb áll.

*

A német nyelvű várostörténeti irodalom legnagyobb problémája a háború utáni esztendőök folyamán is a középkori német város keletkezésének kérdése volt. Az ennek a kérdésnek szentelt irodalom igen nagy, s részben még a régebbi irodalomhoz kapcsolódik. Új források csak az archeológiai kutatás révén nyíltak meg, a munka javarészt ennél fogva még a régebben ismert írott források revíziója, eddig elhanyagolt részletek erőteljes feltárása, új összefüggések kidolgozása alkotta. Emellett a középkor második felének városa a németnyelvű irodalomban háttérbe szorult. Viszonylag kevés munka foglalkozik a XIII. század utáni állapotokkal, s ezek is nagyrészt a svájci városokról szólnak.

A középkori német városok eredetének kérdésében már Rietschel kimutatta, hogy a korai keletkezésű német városok életében bizonyos dualizmus észlelhető. Ezeknek a városoknak két magja van: az egyik a civitas-nak nevezett, várszerűen kiépített igazgatási központ (püspökvárok, uralkodók, világi tisztviselők székhelye stb.), a másik egy ettől elkülönülő, burgumnak nevezett, kereskedőket és iparosokat magában foglaló telep. A két városmag funkciójának megfelelően lakosságuk is élesen elválik egymástól, de a későbbi középkori város nem az egyik vagy másik magból külön alakul ki, hanem a kettő összeolvadásából. Rietschel eredményét megerősítette Röhrig városalaprajzokat vizsgáló munkássága, amelynek során kiderült, hogy a keleti német városok nem mutatnak fel ilyen kettősséget, alaprajzuk és keletkezésük sokkal inkább előre megtervezett, átgondolt alapítás eredménye volt. A régi nyugatnémet városok esetében a dualizmus létezését ez az eredmény még inkább hangsúlyozta, s a középkori német városoknak két alapvető típusát: a szervesen keletkezett város és a tervszerűen megalkított város típusát választotta szét egymástól. Pirenne kutatásai a régebbi nyugatnémet és francia kereskedővárosokra nézve bebizonyították a dualizmus általános érvényét, s a dualizmuson belül is a burgumnak juttatták a vezető szerepet. Az alaprajzot vizsgáló módszert a holland Ganshof 1941-ben a

németalföldi és francia városokra terjesztette ki. Munkájának eredményeként a dualizmus az Alpokon inneni korai európai városokra nézve végleg bizonyított tényé vált, a korai európai városok magvát tehát egyrészt a passzív szerepet játszó igazgatási központ, a civitas, másrészt az aktív szerepet játszó kereskedőtelep, a burgum képezte. Még ezekután is nyílt kérdés maradt azonban az, hogyan lett e kettős magból tipikusan egységes középkori város. A második világháború utáni német kutatás éppen ennek a kettősségnek nyomán indult el, s a dualizmus különféle következményeinek vizsgálatával kereste a várostörténet legfontosabb kérdésének, a városok keletkezési folyamatának magyarázatát. A vizsgálat néhány rövid esztendő alatt két nagy munkát is hozott létre: Hans Planitz bécsi jogtörténész egyetemi tanár és a bonni Edith Ennen műveit.

Planitz a városfejlődés kérdésével már hosszabb ideje foglalkozott behatóan. Munkássága során előbb Köln város történeti forrásainak kiadásában vett részt, majd 1940-től kezdve több nagy tanulmányt jelentetett meg a kereskedőcéhek és a városi coniuratio összefüggéseiről, a német városról mint községről és a városi patriciusokról² a Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte évfolyamaiban. 1954-ben megjelent munkája részben ezeknek a tanulmányoknak sommázása, tehát összefoglaló jellegű munka, amely már nem a problémák kidolgozását, hanem a szerző által megoldott részkérdéseket és az addigi irodalom eredményeit foglalja össze. Az összefoglalás természetéből következik, hogy részletes felvilágosítást sok szempontból még az összefoglaló kötet kiadása után is tulajdonképpen a kötetet megelőzően megjelent cikkek adnak.

A „középkori német város a rómaiaktól a céhek harcáig” címmel megjelent összefoglalás³ megírásában Planitzot két szempont vezette: az egyik a városok topográfiai fejlődésének, a másik a városok jogitársadalmi fejlődésének szempontja volt. Mint a bevezetőben maga is említi, azért szorítkozott ennek a két szempontnak követésére, mert nincsenek olyan fejlődésbeli ismérvek, amelyek valamennyi jelenség egységes magyarázatául szolgálhatnának. A kötet két részre oszlik, első részében a középkori német város kialakulását, a másodikban a XIII. sz. utáni német város jellegzetes vonásait vizsgálja. A munka súlypontját kétségtelenül a városok keletkezését vizsgáló első rész alkotja. A germán előzmények rövid áttekintése után Planitz részletesen foglalkozik a germán provinciákban kialakult római városi étellel, majd áttér a kontinuitás oly sokat vitatott kérdésére. A népvándorlás viharában a római alapítású városok nagyobb része elpusztult és csak kisebb részüik mutat fel települési kontinuitást. Míg azonban a római városfalak, egyes egyházi célt szolgáló épületek folyamatosan fennmaradtak, addig jogi szempontból semmiféle kontinuitásról nem beszélhetünk. „A régi római városjog tehát a Meroving-kor folyamán tönkrement. Csak forma szerint maradt fenn. A királyi hivatalnokkal és püspökkel szemben a polgárság önkormányzata nem érvényesülhetett.”⁴ Ha Planitz már a Merovin-

gok korára nézve tagadja a kontinuitást, még fokozottabban teszi ezt a Karolingok korára nézve, amelyről már Pirenne is megállapította, hogy a hanyatlás mélypontját jelentette Európa középkori gazdaságtörténetében. Ebben az időben — Planitz szerint — teljesen eltűntek a római városok, a települési egységként még fennmaradt városokban a királyi hivatalnok vagy a püspök a városfalakon belül épít várat magának. A római város helyén tehát germán vár alakult ki, amelyet a Karolingkor latin forrásai civitas-nak, a nemzeti nyelv vár-nak (pl. Regensburg) nevezett el. A hanyatlás mélypontja azonban egyben a fejlődés kezdete is. A római városok romanizált kereskedői ugyan már régen eltűntek, de a helyükbe lépő szírek és zsidók mellett ekkor tűnnek fel az első germán kereskedők, az angliai kereskedelemben érdekelt frizek. Ezek a kereskedők kis telepeket — közhasználatú germán kifejezéssel wik-et — alkotnak a királyi várak, püspökvárak, apátságok mellett. Pirenne-hez hasonlóan Planitz is a kereskedőtelepekben látja a középkori város kialakulásának magvát. Települési szempontból az ásatások és a városalaprajzok vizsgálata után ítélve ezek a telepek igen kicsinyek voltak mind területi kiterjedésre, mind lélekszámra nézve. Az ilyen wik passzív kereskedőhely, mert nem közvetlen környékének gazdasági élete jelenti létalapját, hanem az a távolsági kereskedelem, amelyet a Karoling-korban vándor-kereskedők űznek. Planitz részletesen világít rá a kereskedők társadalmi helyzetére. A távolsági kereskedelmet a bizonytalan viszonyok közt egy ember egyedül aligha folytathatta volna. A kereskedők együttesen utazó csoportot (Hanse) alkottak, amelynek tagjai esküvel erősített szövetséget kötöttek egymással (Gilde). Ebben a kezdeti stádiumban a kereskedő a király alattvalója, a király nevében a praepositus mercatorum (prévót des marchands) bíraskodik felettük. A telep sem önálló, mert a király megbízottjának közvetlen irányítása alatt áll, de a következő korszakban, az Ottó császárok uralkodása idején, amikor a birodalom megerősödése a kereskedelem szabad kifejlődését is lehetővé teszi, lényeges változás áll be ezen a téren is. „A wik most kilép teljesen passzív magatartásából és kezdetét veszi saját községi életének kifejlődése. Lakói, a kereskedők gildékbe tömörülnek és ezen túlmenően községi feladatokat ragadnak magukhoz.”⁵ A városok kialakulásában tehát nem az a fogyasztó réteg játsza a legfőbb szerepet, amely a várakban a papság és a lovagvilág tagjaiból és a földjáradékból tőkét kovácsoló személyekből tevődött össze (ahogyan azt Sombart hitte), hanem a távolsági kereskedők rétege. A társadalom vezető rétege csak később, a szász császárok idején jelentett akkora gazdasági erőt, amely a helyi luxus- és iparcikkekben jelentkező szükséglet kielégítésére nagyszámú kereskedőt és iparost volt képes a városokba tömöríteni. Az Ottó császárok idejében azonban a wik még nem változott meg külsejében, többnyire csak egy utcából állott, amelynek esetleg csak az egyik oldalán állottak házak, szabad oldalával pedig a folyók felé fordult — mert a távolsági kereskedelem ebben a korban is lehetőleg a folyókon bonyolódott le —, de a telepeket lassan falakkal vették körül a régi sövény vagy cölöpsor helyett.

Ha a későbbi várost alkotó másik centrumot, a várat bővítették, sokszor a wicket is bekapcsolták, az új városfalakkal ezt a telepet is körülvették. A wiken belül továbbra is a *ius mercatorum*, azaz a kereskedő-gildek joga volt érvényben, sőt a X—XI. századi wikre mint kereskedőközsége, a gilde jellemző. Ez a szervezet a wik valamennyi szabad férfilakosát magában foglalta, akik *marcatores*-ként távolsági kereskedelmet folytattak.

A kereskedőtelepek életének részletes ismertetése után kerül sor a német város tulajdonképpeni kialakulásának ismertetésére, amely Planitz szerint a hűbéri állam kialakulásával egy időben, 1156—1197 közt játszódott le. A város külső átalakulása szembetűnő. A lakosság száma iparosokkal és a városba beköltözőkkel nagymértékben megnövekszik, s a város életének a települési alaprajz szerint is a piactér lesz a központja. A régi civitas, amely most már leginkább püspöki székhely, és a kereskedőtelepek, amelyeknek tagjai szervezetségükönél fogva az iparosok és a bevándoroltak felett is vezetést gyakorolnak, ez a két elem együttesen alkotja az egységes várost. Megindul a harc a kereskedők és a városok földesurai között, amely a XII. sz. első éveiben a nagy nyugati városokban a polgárság községgé fejlődésében nyilvánul meg. A polgárság *coniuratio*-t alkot, amely a földesúrral szemben a várost önálló, cselekvőképes jogi személyé teszi, s ez a jogi személy a városi hatóság, a bírászkodás megszervezésében, továbbá külsőleg a polgárok védelme alatt álló városfalban és a városi pecsétben jut kifejezésre. A városi vezető réteg, a *meliores*, a kereskedők tagjaiból alakult ki, s a későbbi patríciusok uralmának alapját veti meg.

Az így kialakult város mintájára a XII—XIII. században olyan új telepeket hívnak életre, amelyek már nem pusztán kereskedőtelepek, hanem városok lesznek. A német királyok mellett főpapok, hercegek (pl. a Zähringiek Freiburgot 1120 körül, vagy Oroszlán Henrik Lübecket) alapítanak városokat, s az alapítás indítókai között a távolsági kereskedelem, a helyi piac, vagy a „Territorialpolitik” követelése egyaránt szerepel. Mindezek a városok azonban már a kialakult nyugati városok mintáját követik, s az ott végbement hosszú folyamatból csupán annak végeredményét veszik át.

A könyv második részében Planitz ezt a végeredményt, a XIII. sz. német városát veszi vizsgálat alá eredeti két szempontjának megfelelően, a topográfia és a jog fejlődésének szempontjából. A város települési elemeit, a várat, későbbi alapítású városoknál a falut, s a piacot, majd a városok kiterjedését, a városok területi növekedését és végül a városok erődítményeit ismerteti az egyik szakaszban. A másikban a városok szociális rétegződését (polgárok, patríciusok, városiak, zsidók), az egyes rétegek helyzetét, továbbá a polgárság szövetkezéseit (*Genossenschaften*) írja le részletesen. A kötet utolsó fejezetét a városjogok rövid összefoglalása alkotja. Ebben a második részben a szerző már-már lexikális felsorolásokat és rövid összefoglalásokat nyújt. A második rész egyébként még jobban előtérbe állítja a szerző kitűnő apparátusát (jegyzetei a kötetnek

csaknem egyharmadát töltik ki). Ezzel a kitűnő apparátussal és művészi tökéletességű illusztrációkkal sajnos nincsenek egészen összhangban azok a városalaprajzok, amelyek egy-egy város topográfiai fejlődésének legfontosabb állomásait hivatottak bemutatni, de amelyek hivatásukat rajztechnikájuk miatt sem képesek mindig egészen betölteni.

Visszatérve az első rész lényegére, meg kell állapítanunk, hogy a középkori német város kialakulása Planitz szerint egyetlen vörös fonalat követett: a távolsági kereskedők sorsát. A római kontinuitás hiányában a Karoling korszakban a távolsági kereskedők wikjei jelentették a várossá alakulás dinamikus tényezőjét. A kezdeti dualizmus másik tagja, az igazgatási központot alkotó civitas teljesen passzív szerepet játszott, mert a wik lakosai közt élt leginkább a coniuratio (Schwurgemeinschaft), germán intézménye, mert a wikekben alakult ki először a községi jog, mert a tulajdonképpeni várost megalkotó egybeolvadás után is a wikek lakói azok, akik megszerzik a városlakók (most már polgárok) felett a vezetést, kiharcolják a város földesurával szemben, vagy kieszközlik a földesúrtól a coniuratio érvényesülését, s ezzel megteremtik az európai középkor egyik legjelentősebb intézményét, a várost. Ezzel az érveléssel bezárult a fejlődés köre. Ha mindaddig köztudomású volt, hogy egyrészt a középkori város települési és társadalmi dualizmus gyermeke, másrészt köztudomású volt, hogy a középkori várost létrehozó elem — legálább is a korai nagy nyugati városokban — a kereskedő volt, akkor most már az is világos, hogy milyen módon lett a kereskedő-elem a városok társadalmi és jogi alapjának megteremtője, hogyan lett a szövetkezetek jogi intézményéből a korai városok coniuratio-ján keresztül község- és városjog, a vándorkereskedők szövetségéből városi polgárság. Az érvelés befejező lépésének kidolgozása Planitz művének legnagyobb érdeme. A munka legnagyobb hiányossága a vizsgálat eleve korlátozott szempontja (topográfia és jogtörténet) mellett elsősorban a kontinuitás teljes elvetése, másodsorban pedig a wikek szerepének túlzott hangsúlyozása. Planitz bírálói éppen ezekre a pontokra mutattak rá, s Ennen külön is hangsúlyozta, hogy a kontinuitás vizsgálata csak úgy végezhető el, hogy a települési és jogi elemek vizsgálata mellett az egyházi intézmények szerepét is figyelembe vesszük. A keresztény kultikus hagyományok kontinuitása, az egyházi szervezet városalakító szerepe semmiképpen sem hanyagolható el. A Planitz által a városfejlődésre általában jellemző tézisek helyességének elismerése mellett Ennen azt is szeméretet vetette Planitznak, hogy az elmélet teljessége, zártsága kedvéért sok olyan részletet hagyott el, amely nem illett bele elméletébe. Ha el is kell ismernünk, hogy a kontinuitás kérdésében Planitz túlságosan merev álláspontra helyezkedett, s ha ugyanakkor arra is rá kell mutatni, hogy mégsem a wik az egyetlen döntő tényező, hogy a fejlődés távolról sem volt olyan szuggesztíven töretlen, mint ahogyan azt Planitz bemutatta, — még e hibák mellett is teljes elismerés illeti meg Planitz teljesítményét, művének eredményét, amellyel a városi fejlődésnek ezt a legfontosabb szakaszát megvilágította. Módszere ellen merülhettek fel kifogások,

eredményeit korlátozhatjuk a korai városok egy bizonyos csoportjára, hangoztathatjuk, hogy más elemek is közrejátszottak a várossá alakulás folyamatában, de a további kutatás kiindulópontja most már a várossá alakulás dualizmusán belül a kereskedőtelepek jogi és társadalmi fejlődése és a dualizmus két tagjának egymáshoz való viszonya lesz.

A középkori német városfejlődés kezdetének vizsgálatával foglalkozik Edith Ennen is 1953-ban „Az európai város korai története” címmel megjelent könyvében.⁶ Mindjárt meg kell jegyeznünk, hogy a cím maga egy kicsit félrevezető, mert a mű ugyanúgy az Alpokon inneni európai város történeti fejlődését tárgyalja, mint Planitz munkája. A szerző ugyancsak évek óta foglalkozik várostörténettel; kritikai állásfoglalásai és a nyugatnémet városok történetével kapcsolatos dolgozatai 1941 óta folyamatosan jelentek meg,⁷ most kiadott könyvének kezdete is 1943-ra nyúlik vissza. A munka kiindulópontja nem kifejezetten a történettudományból ered, hanem a városok mai helyzetéből. A szerző történeti kutatásainak eredményével, az európai városok, az „elvárosiasodás” égető kérdésének megoldásához kíván hozzájárulni. Ilyen szempontból teljesen érthető, hogy az első részt a középkori városi kultúra előfeltételeinek szentelte, a második részben foglalkozik a középkori városok kezdetének kérdésével. Az első rész rövid, de igen szellemes összefoglalást ad az ókori városkultúra legjellemzőbb vonásairól, elterjedéséről, s a második fejezetben ismerteti a germánok települését, társadalmi struktúráját, a germán „oppidum”-okat s végül részletesebben a germán kereskedőtelepeket. Ha az ókori keleti városokról Ennen azt állapította meg, hogy a városok általában zsúfoltak voltak, s a földközi-tengeri népeknél ez a zsúfoltság kifejezetten szokásossá vált; hogy a keleti városok (de még a rómaiak is) az uralkodó osztályok székhelyei voltak, s hogy a jogrendszer és a vallási kultusz központja is a város volt — akkor a középkor elején a germánok szétszórt, egymástól távolfekvő települési rendszerét, a germán vezető réteg tagjainak a városoktól való irtózását és a germán jogot tekintve joggal állapította meg azt is, hogy „a germán világ egész belső struktúrájában távol állott a városoktól”.⁸ A germán „oppidum” is csak a nagyméretű mentsvárak egyik formája, de nem kiindulópontja a későbbi városoknak. Nem lett a városalakulás magva a korai germán kereskedőtelep sem. Ennen itt elsősorban a korai forrásokban fennmaradt germán vándorkereskedő alakját elemzi és megállapítja, hogy a frizek és vikingek alapította kereskedőtelepek (amelyeket Ennen emporiumnak nevez) csupán pihenőhelyül, áru tárolása és elhelyezése céljából épültek; nem tekinthetők egy-egy terület gazdasági kikristályosodási pontjának, közvetlen környékükkel szemben legtöbbször teljesen passzívak, idegen testek maradtak. Maguk a kereskedők germán szokás szerint továbbra is vidéki házukban laktak, állandó lakásul a wik nem szolgált. A wik korai kezdetleges erődítményében (cölöpsor, sövény) is inkább a vásár békéjének határvonalát kell látni. Összefoglalva tehát a germánoknál a városok fejlődésének semmiféle előfeltétele nem volt megtalálható, még azokban a korai kereskedőtelepekben

sem, amelyek gazdasági jellegüknél fogva városmagvakká lehettek volna.

A germánoknak a városokkal szemben elfoglalt negatív álláspontjával szemben a középkori városfejlődés egyik csírája a római városok kontinuitása. Ennen Planitzcal szemben igen nagy súlyt helyez ennek a kérdésnek vizsgálatára. Sorra veszi a városoknak mint települési egységeknek, mint politikai és gazdasági központoknak életét, és nem hagyja figyelmen kívül az egyházi kontinuitás problematikáját sem. A Rajna menti városokban végzett újabb ásatások eredményét és a történeti források tanulságát úgy értelmezi, hogy az egyházi kontinuitás mind szervezeti, mind kultikus szempontból fennmaradt. Főképp a kultikus tiszteletnek kell — Ennen szerint — nagy hatást tulajdonítani. A mártír sírhelyétől a cella memoriae-n át töretlen út vezet a középkori püspökség dómjához, s ez nemcsak utolsó életjel, hanem átöröklött élő hagyomány volt, amely új életet is teremthetett. Így a Karoling-kori civitasba a római „város mint egység, mint zárt szervezet, mint a politikai és gazdasági élet döntő tényezője nem mentette át magát. Csak az egyházi szervezet terén és mint kultikus központ maradt meg helyzete rendületlenül... A civitasok katonai jelentősége különböző, de mégis megtalálható; a katonai jelentőségük iránti természetes érzék ugyan átmenetileg hiányzik a lakosoknál, de ínség idején ismét gyorsan érvényesül. Valódi politikai funkciója csak egyes civitasoknak van.”⁹ Ennen ebben a fejezetben és a következőben is hangsúlyozza azt, hogy a városok kialakulásának folyamatában nem egyedül és kizárólag a wiknek volt szerepe, hanem az igazgatási központot jelentő várnak, a civitasnak is. Planitznak túlságosan a kereskedőtelepekre irányuló vizsgálatával szemben mutat rá arra, hogy a wikek elpusztultak és helyükön nem épült fel középkori város ott, ahol a civitas hiányzott. Bár a városok fejlődésében az aktív szerepet Ennen szerint is a wik játszotta, a civitas mégsem elhanyagolható tényező.

Az ókori városok jellemző vonásainak birtokában, a germán világ városellenes települési és társadalmi rendszerének ismeretében, a kontinuitás és a germán kereskedőtelepek vizsgálata után a szerző felteszi a kérdést: „milyen módon ment végbe a civitas és a wik összeolvadása, kinél volt a kezdeményezés e folyamat során?” Ebben a folyamatban Ennen a wikek fallal történő körülvételének, a kereskedőgildéknek és coniuratio-nak, a kereskedők burgensis-szé való átalakulásának, a városokba való bevándorlásnak és végül a hazai mintaképeknek s elsősorban a Maas menti városoknak tulajdonít nagy szerepet. Planitzcal szemben azt állítja, hogy a wikek fallal való körülvételének igen nagy jelentősége volt, mert ez tette a civitas egyenrangú partnerévé az addig külvárosi jellegű telepet. A kor technikai színvonalának megfelelő fal felépítése nemcsak települési tényezőt jelentett, hanem a wikek vándorkereskedőit ez a tény tette városlakókká, a közösen felépített falakat közösen védő polgárok egységes rétegévé. Mindenütt, ahol a wiket fallal vették körül, a mercatorból burgensis lett, s a gazdasági fejlődés, a nagy exportra dolgozó

ipari centrumok kialakulása lehetővé tette, hogy a vándorkereskedőből a középkori város patrícus kereskedője legyen.

Ennek a fejlődésnek hazai mintaképei után kutatva Ennen a német községi jog kialakulására mutat rá (tagadja Planitznak azt a tételét, hogy a gilde szervezete azonos volt a község szervezetével). A fejlődésnek ezek a különböző tényezői elsők a Maas mentén hoztak létre középkori értelemben vett európai városokat. Ezeknek a városoknak a szervezete sok tekintetben Földközi-tenger melléki hatásokat mutat. Könyvének utolsó fejezetében Ennen az olasz városok korai intézményeit vizsgálja, s az ott kialakult szervezeteknek a Maas menti városokra gyakorolt hatását ismerteti. Megállapítja, hogy a mentelmi jog, a párbaj tilalma nem a germán jogrendszerből fakadt, hanem az olasz városok köréből, mint ahogyan Itáliában a város mint privilegiált község (gefreite Stadtgemeinde) is korábban szerepel, mint a coniuratio. Ezeknek a vonásoknak tehát a földközi-tengeri tájról kellett az Alpokon inneni városok életébe átkerülniök. Az utolsó fejezet szerint „nem Franciaországban és nem az Északi-tenger térségében alakult ki a középkori város, hanem ott, ahol a germán eredetű gildékben és coniuratio-ban megtestesülő erők... még elég erősek voltak ahhoz, hogy a román hagyományokkal és ösztönzésekkel új, középkori városi kultúrává olvadjanak össze, ahová másrészt ezek a román hagyományok még elértek, és ahol még megérthették azokat.”¹⁰

Ezeket az eredményeket tulajdonképpen Ennen speciális vizsgálati módszerével érte el. Mint könyvének előszavában írja, kétféle módszerrel vizsgálta meg az észak-európai város kialakulásának kérdését: a kulturális jelenségek térbeli elhelyezkedését feltüntető kartográfiaival és a jelenségeknek egész Európát átfogó összehasonlításával. A kétben között két térkép közül az egyik a wikek fallal történő körülvételét, a másik a burgensis kifejezés elterjedését tünteti fel. Mindkettő valóban alkalmas arra, hogy e jelenségek központjául a flandriai városokat jelölje meg. De már itt meg kell jegyeznünk — amire Ennen bírálói is rámutattak —, hogy a francia, főképp a dél-franciaországi anyag kimaradt a vizsgálatból, aminek következtében az olasz és spanyol intézményeknek közvetlenül a Maas völgyére történő átvitele, Dél-Franciaország átugrása, problematikussá teszi a flandriai városok általános európai jelentőségét, legalább is abban a mértékben, ahogyan azt Ennen teszi. Ettől a hibától eltekintve a szerző érdeme marad, hogy a kontinuitás kérdését és vele együtt a városok kialakulásának egész folyamatát újra vizsgálat alá vette. Mindkét kérdésre vonatkozólag Ennen igyekezett valamennyi számbavehető tényezőt elemezni, s így jutott el a kontinuitásról vallott nézetéhez, így mutatott rá a várossá alakulás folyamatának komplex voltára is. Bár a vezető szerep változatlanul a wik szerepe volt (ezt Planitz kutatásai után nem lehet tagadni), Ennen érdeme marad annak bizonyítása, hogy nem egyedül a kereskedőtelepek jogának érvényesülése alakította ki az európai várost, hanem igen sok, egymást sokszor keresztező gazdasági, társadalmi és jogi

tényező együttesen. A vizsgálat módszere és az eredmények együttesen teszik Ennen munkáját Planitzéhoz hasonlóan fontossá a jövő város-történeti kutatói számára.

*

A korai középkori város tehát Európa északi részén valóban települési, társadalmi és jogi dualizmus szülötte, amelynek születésénél azonban számtalan más tényező is közrejátszott, más-más formát érvényesítve a városok kialakulása során. Ezek között a tényezők között elsőrangú szerepet játszott a gazdasági élet egy-egy ága — erre mutat rá az európai középkori várostörténet egyik nagymestere: Fritz Rörig, kevéssel halála előtt Magdeburg kialakulásáról megjelent kis terjedelmű, de annál nagyobb jelentőségű tanulmányában.¹¹ Magdeburg kialakulása vitatott kérdése volt a kelet-émet történelemnek, s ha nem is volt kétséges, hogy a X. sz. végétől kezdve a keleti terjeszkedés egyik főközpontját alkotta, kérdéses volt az, hogyan kell a 805-től fennmaradt szórványos adatokat értékelni, mi volt Magdeburgban, mielőtt Nagy Ottó császár keleti politikája tervszerűen kiépítette. Amikor Rörig ezt a tanulmányát megírta, már megindultak a tervszerű ásatások a romhalmazzá vált város területén. Rörig azonban nem várta meg az ásatások során kialakuló eredményeket, hanem más irányból, a történeti források és a legújabb kereskedelem-történeti eredmények alapján fedte fel a város kialakulásának folyamatát.

Első ízben 805-ben említik Magdeburgot, mint határpontot, ameddig a kereskedők áruikkal elmennek. A kereskedelem és a kereskedők helyzetét nyomonkövetve, Rörig megállapítja, hogy arról a főleg zsidó kereskedők által űzött, távolsági kereskedelmről van itt szó, „amely a késői antik időktől kezdve a VII. századig Bizáncból és a szíriai kikötőkből, valamint Alexandriából közvetített Marseille és Narbonne felé, és ezekről a támaszpontokról kiindulva a frank birodalom távoli területét is átszötte.”¹² Ennek a kereskedelemnek a frank birodalom keleti részei felé a Rajna menti városok képezték a gerincét, s onnan a Karoling hadi utak mentén bonyolódott le kelet felé. Főcikkei keleti luxuscikkek voltak, s ezekért cserébe rabszolgákat szállítottak. Rörig gondosan összeállította azokat az adatokat, amelyek a Fuldán, Corveyen és Paderbornon át vezető út szláv rabszolgakereskedelméről szólnak, s a korabeli cseh adatokat is figyelembe vette. Magdeburg tehát ennek a kereskedelemnek volt egyik határmenti forgalmi központja, amelyet a vándorkereskedők (köztük frankok is) időről-időre felkerestek. A város környékén nagy számban talált arab érmék után következtetve a kereskedők főleg bevásárlásokat eszközölhettek itt. Magdeburg magja tehát kereskedőtelep, wik volt, amelyet kezdetben csak időről-időre kerestek fel a kereskedők, később azonban a kereskedők megbízottjai ott maradhattak, s ekkor építették fel a wik templomát. Ez maradt a helyzet mindaddig, amíg 830-ban Nagy Ottó megalapította a várost. Ettől az időponttól kezdve kell Magdeburgot városnak tekinteni. A város későbbi forrásai is ezért emlegetik alapítóként Ottó császárt, mert „ami ezt

megelőzőleg volt, a királyi udvar a várkastéllyal és a wik a vándor-kereskedőkkel, az a kor felfogása szerint éppen nem volt város".¹³

Az eddigi felfogással szemben tehát Rörig szerint Magdeburg csak akkor lett várossá, amikor a wik és a királyi vár az Ottó császár által végrehajtott rendezés során egyesült. Bár ez az eredmény összhangban áll Planitz megállapításaival is (az előtanulmányokat Rörig már felhasználta), Rörig nem a települési forma és nem a jogtörténet útján jutott el eredményéhez, hanem a gazdaságtörténet megállapításain keresztül. Az egész fejlődés nagy összefoglalása, az európai város keletkezési problémájának általános vizsgálata a városokat szükségszerűen tipizálja és kiemeli szűkebb vagy tágabb gazdasági háttérükből. Rörig tanulmánya ezzel szemben éppen a gazdasági háttér jellemzői alapján dolgozta ki egy várossá alakulás folyamatát. Még inkább a közvetlen gazdasági háttér megrajzolása vezette Walter Schlesingert Chemnitz és néhány más város kialakulásának vizsgálata során.^{13a} Erre a könyvre már csak azért is fel kell hívni a figyelmet, mert a forrásanyag, amelyből a város kezdetét ki kellett hámozni, a mi magyar anyagunkhoz hasonlóan igen kicsi. A XIII. századot megelőzőleg mindössze hét oklevél vonatkozik Chemnitz városára, tizenhat a városban fekvő kolostorra. Ezenkívül csak egy datálatlan, a XIII. század első éveiből való adójegyzék maradt fenn. Schlesinger a város alapításának kérdését ilyen körülmények között a környékbeli városok történetével és az egész vidék fejlődésével együttesen veszi vizsgálat alá.

Chemnitzet az az 1143-ban kelt privilégium említi először, amelyben III. Konrád megerősíti Lotár király régebbi oklevelét a chemnitzi kolostor alapításáról. Ebben az oklevélben forum publicumról és a lakosok vámentességéről van szó, s úgy látszik, hogy Lotár itt kolostort alapított, a kolostor pedig saját területén várost, és ezt a várost Konrád a távolsági kereskedők privilégiumaival látta el. A kolostor és a város megalapításánál látszólag a meissenai őgróf is közreműködött. Ezzel a látszattal szemben Schlesinger sorra vizsgálat alá veszi a városfejlesztő tényezőket. A kolostor a városnak csupán egy töredéke felett rendelkezett, s azok a falvak, amelyek a városfalak fenntartásában résztvettek, s ezért lakosaiknak joguk volt veszély idején a városfalakon belül meghúzódni, a kolostor későbbi szerzeményei, de nem tartoztak a kolostor eredeti birtokainak állományához. A város piacterén álló plébániatemplom feletti kegyúri jog sem tartozott eredetileg a kolostorhoz, ezt a jogot a kolostor királyi adományként kapta meg. A kolostor földesurasága tehát nem indokolt, a város alapítása nem történhetett sem kolostori területen, sem a kolostor kezdeményezésére. Ugyanilyen részletes vizsgálat alá veszi Schlesinger a város és a meissenai őgróf közötti viszonyt is. Az őgróftól a város feletti bíraskodás joga zálogjogon illette meg, azt a német királyoktól kapta, s a chemnitzi és más környékbeli kolostorok története alapján világos, hogy a chemnitzi kolostor alapítója nem lehetett a meissenai őgróf családja. A kolostor és a város, ill. az őgróf és a város viszonyának vizsgálatát nemcsak negatív ered-

ménnyel zárja le a szerző, mert az is kiderül, hogy a város csak a német királyok alapítása lehetett és királyi birtokon keletkezett.

Chemnitz alaprajzának részletes leírása vezeti be az alapítás időpontjára vonatkozó fejtegetést. Az alaprajz itt csupán azt mutatja, hogy a városnak a XII. században kellett keletkeznie, mivel alaprajza még nem olyan átgondolt, mint amilyen a később alapított keleti német városoké. A közeli Pegau város és kolostor, valamint Altenburg és Zwickau városok történetének elemzése az egész távolabbi vidék gazdaságtörténetével egybevetve végül is a német királyok — közülük elsősorban Lotár — tervszerű telepítési és városfejlesztési politikájának felismeréséhez vezeti el Schlesingert. Altenburg, Zwickau és Chemnitz az Altenburgban kettéágazó, Csehország felé vezető nagy útvonal mentén királyi alapításként keletkezett, és keletkezésük megelőzte a német paraszti telepítést. Nem a helyi piac szükséglete határozta meg ezeknek a városoknak alapítását, mert alapításuk időpontjában környéküket még nagyjából erdő borította, hanem a távolsági kereskedelem. „A középkori német városok, a kereskedőtelep és a távolsági kereskedelem megfelelnek egymásnak, egymástól el nem választhatók. Ha a távolsági kereskedelem fogalmát úgy fogjuk fel, hogy ahhoz a kereskedőtelep elválaszthatatlanul hozzátartozik, akkor azt mondhatjuk, hogy a középkori német város a távolsági kereskedelemről nőtt ki.”¹⁴ A kezdeti telepek igen kicsinyek voltak, görbe kis utcákkal. Ezek már nem feleltek meg a Stauf császárok követelményeinek, a városokat bővíteni kellett. Az eredeti kis telepek mellett tervszerűen nagyobb városjellegű telepeket hoztak létre. Az új telepek központja a nagy négyzetes piactér volt, ezt hálózatszerűen vették körül a piactér négy oldalával párhuzamosan futó utcák. A régi kisméretű piac körül rendszertelenül elhelyezkedő utcákból álló kis kereskedőtelep és az új telep együttesen alkották a várost, s így jött létre a középkori német vidékre jellemző városalaprajz, amelyben az Ó- és Újváros, ill. ezeknek központja, az Ó- és Újpiac még később is pontosan felismerhető. A városok piacán lebonyolódó távolsági kereskedelem célja Csehország volt, amellyel Lotár király jó politikai kapcsolatokat épített ki, s amelynek kereskedelmi központját az ekkor már nagyvárossá növekedett Prága képezte. Lotár Altenburgot alapította meg, utóda: Konrád alapította meg Zwickaut és adott engedélyt Chemnitz alapításához. A terveket Barbarossa Frigyes realizálta, ő bővítette ki Altenburgot és Zwickaut, és ő vitte keresztül Chemnitz városának megalapítását is. Ez egyben utolsó fejezete volt a német központi hatalom városteremtő tevékenységének; Lipcsét (1156—1170 közt) már a meissenai örgróf alapítja meg.

A városalapítás tervszerűségére vonatkozó fejezet a szűkebb értelemben vett német történettudomány eredménye, de a módszer, amelyet vizsgálata során Schlesinger alkalmazott, általában követésre méltó a várostörténeti kutatás más területén is. A történeti források minden irányban történő elemzése, a gazdasági, társadalmi és jogi jelenségek figyelembevétele, az egyházi viszonyok tisztázása, a város-

alaprajz analízise, főképp pedig a városok környékének vizsgálata, — ezek a munka erős oldalai, s ezeknek együttese teszi ki Schlesinger módszertani fegyvertárát. Ezekkel a fegyverekkel még igen kicsi forrásbázis mellett is lehet eredményeket elérni, — ez Schlesinger könyvének tanulsága a magyar viszonyokra nézve.

*

Egy városnak, ill. egy politikai területi egység városainak keletkezésével foglalkozott a híres svájci gazdaságtörténész, Hektor Ammann is a középkori Schaffhausen gazdasági életéről megjelent könyvének első részében és a Waadt kantonban fekvő városok keletkezéséről megjelent tanulmányában.

Schaffhausen keletkezésénél Ammann elsősorban a természetadta gazdasági viszonyok ismertetéséből indul ki.¹⁵ A város mellett a Rajnán vízesés szakította meg a hajózás forgalmát, amely a Bódeni tótól Schaffhausenig és onnan ismét egészen a Rajna torkolatáig hajózható volt. A természetes útvonalak a Szent Gotthárd-hágótól Zürichen át a felső-dunai városokhoz (Ulm, Augsburg), ill. a Rajna mentén Németalföld felé vezetnek. A várost észak felé ugyan a hegyek elzárják a közvetlen környékétől, de kelet felé megtalálható a város természetes vásárterülete is. A forgalmi utak és a vásárövezet szempontjából kedvező fekvéssel szemben a városnak védelmi szempontból kedvezőtlen a fekvése, de mindent összefoglalva Ammann mégis azt állapítja meg, hogy a természetes táj több lehetőséget nyújtott a város kialakulása számára, mint amennyire a város kialakulását szükségessé tette. Az első adatokból kihámozható kép a XI. sz. derekán (első említés 1045-ben) több kis települési egységet mutat fel: a halásztelep mellett egy széles piacutcat, egy kolostort és egy kis várat, amely az egész földesúri hatóság alatt álló komplexumnak védelmét látta el. Jellemző, hogy a lazán összefüggő telepek temploma még nem plébánia, hanem egy szomszédos plébánia kápolnája. Schaffhausen még nem város (Marktsiedlung kifejezést használja a szerző), mégis a város gazdasági szerepét tölti be abban a fejlődő gazdasági életben, amely a XI. sz. folyamán kialakult. 1100 körül a városnak már mintegy 600 lakosa van, s az ipar és kereskedelem nyomai megtalálhatók. A XII. században Schaffhausen távolabbi és közelebbi környékén kialakul a középkori városok hálózata. A gazdasági alapot a rajnai bor, az ezüsbányászat és lenvászon termelése alkotja, s ezen az alapon több város lakossága talál megélhetést, mint ahogyan egyre több várost alapítanak. Az alapítások hullámára jellemző, hogy Schaffhausen körül is majdnem 50 város keletkezik. Ezek a városok azonban nem tudnak kifejlődni, a gazdasági életbe csak a nagyobb városokon át kapcsolódnak bele, Schaffhausen gazdasági életét nem veszélyeztetik. Ugyanazok a gazdasági erők, amelyek ezeknek a kis városoknak alapításához indítékot adnak, fejlesztik Schaffhausent a XIII. sz. derekára igazi várossá. Az 1253-ból való adatok szerint a fallal körülvett és most már saját plébániával rendelkező

városban 370 ház áll, lakóinak száma kb. 2000, bekapcsolódott a távolsági kereskedelembe, s fejlett iparral rendelkezik.

Mindez aligha lett volna ilyen meggyőző erővel kikövetkeztethető akkor, ha Ammann a schaffhauseni forrásokra korlátozza magát. A városra és kolostorra vonatkozó néhány töredékes és elszórt adat helyes mértékben csak a nagyobb gazdasági összefüggéseken belül kapja meg igazi jelentőségét, mutatja be a város funkcióját. Ammannak ez a módszere nem új, ugyanezt már a két háború között megjelent dolgozataiban is megtalálhatjuk, amelyekben egy-egy svájci városnak, ill. egész Svájcnak a középkori Európa gazdasági életében játszott szerepét tárgyalta.¹⁶ Ammann felfogása szerint tehát nemcsak magának a városnak fejlődését kell figyelembe venni, hanem különös gondot kell fordítani arra a tágabb vagy szűkebb területre, amelyen belül a kérdéses város a gazdasági központ szerepét játszotta. Bizonyos természetes tájegységek alakulnak így ki, amelyeknek központjában a város állott, s a város létrejötté, későbbi gazdasági élete is ezen a gazdaságföldrajzi kereten belül magyarázható és magyarázandó meg. Ilyen egységek mellett (és néha ezeken belül is) nagy- és kisvárosok, ill. mezővárosok kölcsönös összefüggéseket mutatnak, s kölcsönös összefüggésük bizonyos város-tájegységeket is létrehoz. Míg Rörig Magdeburg esetében egy gazdasági ág szerepéből, Schlesinger a közelebbi tájék és a kereskedelem viszonyából magyarázta meg a város keletkezését, addig Ammann a gazdasági tájegység életéből kiindulva, azon belül a lehetőséghez képest minden gazdasági jelenséget megvizsgálva kutatta fel azokat az erőket, amelyek Schaffhausent várossá alakították.

A waadt-i városok keletkezésének kérdése egy francia munka bírálatának során vetődött fel.¹⁷ Ammann itt is a már ismertetett módszerrel dolgozik, de ebben az értekezésben azt is bemutatja, hogy a pusztán gazdasági jellegű kérdések mellett a városok (és főképpen a kisebb városok) keletkezésénél a politikai és birtokviszonyok is hatottak, s ezeket is figyelembe kell venni. Míg tehát Ammann a megvizsgálandó kérdések számát az egyik oldalon megnöveli, a másik oldalon a gazdasági tájegység keretébe helyezi őket. „A középkori Európában ugyanúgy egészen különböző veretű várostáják voltak, mint ahogyan alapvetően különböző városok is. És ezek emellett még néha közvetlenül szomszédosak is voltak. A várostáják szembeállítása még az egyes városok összehasonlításánál is jobban érthetővé teszi, mennyire sokszínű volt a középkori városok valóságos képe. Ez a szembeállítás még világosabban felismerteti velünk, hogy az általános ismeretek megszerzése szempontjából milyen óvatosnak kell lennünk egyes ismérvek és egyes, még oly beszédes példák felhasználása során. A várostáják kidolgozása és összehasonlítása, tehát egyes városok széles tömegének bevonása a kutatás számára az eddiginél biztosabb utat mutat. Ezen a téren is érvényes az, hogy határainkon túl kell néznünk, és idegen ismeretekből kell saját területünk számára indítékot és ösztönzést meríteni.”¹⁸ Úgy hisszük, hogy ez a módszer nagy eredményeket mutathat fel nemcsak

Svájcban, ahol a módszer helyességét Ammann meggyőzően bebizonyította, hanem minden olyan területen, ahol a történeti forrásanyag bősége a gazdasági tájegység többé-kevésbé pontos és összefüggő határvonalának megrajzolására lehetőséget ad. Végezetül pedig még külön ki kell emelnünk, hogy ez a módszer nemcsak a nagyvárosokra vonatkozólag hasznos, hanem még jelentősebb a kisvárosok és mezővárosok keletkezése szempontjából. A mai nagy távolságokhoz és ennél fogva nagyobb területi kiterjedéshez szokott kutató számára ez a módszer könnyebben fogja megmagyarázni a középkori mezővárosok keletkezésének és fennmaradásának szükségességét, a nagy- és középvárosok és mezővárosok közötti összefüggéseket, mint bármelyik másik, eddig ismertetett kutatási szemlélet.

*

A gazdaságtörténeti jelenségekkel szemben főképpen a jogtörténet jelenségeit kutatja Planitz egyik tanítványa, Herbert Fischer bécsi docens a települések áthelyezéséről írott tanulmányában, amely ugyan elsősorban az osztrák tartományok XII—XV. századi fejlődését veszi vizsgálat alá, egyes esetekben azonban mind területi, mind időbeli vonatkozásban túllépi a saját maga által megszabott határvonalakat, magyar, cseh, német birodalmi és dalmát anyagot is felhasználva. A munka célja a települések áthelyezésének (*translatio civitatis*) vizsgálata. Az első fejezetben az eddigi irodalom áttekintése után Fischer meghatározza a településáthelyezés fogalmát. Eszerint olyan zárt folyamatot kell értenünk alatta, amely az egész települést mint egységet mind külsőleg, mind jogilag érinti. Nem elég tehát a település tényleges áthelyezése (házak stb. lebontása és más helyen történő felállítása), mint ahogyan nem elegendő valamilyen privilégium pusztá átruházása sem, hanem csak a két esemény zárt egysége minősül településáthelyezésnek. Ilyen meghatározás mellett a település áthelyezése a korai várostörténet egyik fejezete, mert a fokozatosan, szervesen kialakuló város és az újonnan alapított város közötti átmenettel azonos. Ennek megfelelően első előfordulásai is a Karoling-korba nyúlnak vissza, amikor a római eredetű városokat helyezik át az új haditechnikának megfelelő pontokra, fénykorát pedig a XII—XIII. században éri el, amikor a városhálózat kialakulása több áthelyezést tesz szükségessé. A második fejezetben azután a szerző részletesen végigkíséri a látszólagos és tulajdonképpen *translatio* jelenségeit történeti szempontból. Ennek során Fischer a legapróbb részletekre kiterjedő gondosságról tesz tanúságot. A helyhez kötött privilégiumok áthelyezése során pl. külön vizsgálja meg a vásár- és az árumegállító jog, a pénzverési, utakkal, hidakkal kapcsolatos jogok, a plébániajog és a városépítési jog eseteit. A harmadik fejezet a *translatio* jogi kérdéseit világítja meg. A könyv nemcsak beosztásánál, hanem módszerénél fogva is elsőrangú kézikönyv szerepét vállalta. A várostörténettel és különösen a városok településtörténetével kapcsolatban szinte valamennyi kérdésre vonatkozólag bőséges felvilágosítást kapunk, s az 1952-ig megjelent részletes irodal-

mat is. A tájékozódást a kötet indexei elsőrangúan szolgálják, mert a helynévmutató és a mai német műszavakkal készített tárgymutató mellett Fischer még egy szótárt és formuláré-mutatót is csatolt, amelyekben mind a középkori latin, mind a középkori német terminus technicusok megtalálhatók. Ha egy tekintetet vetünk erre a három tárgymutatóra, akkor világossá válik előttünk Fischer tanulmányának gazdagsága, amely egy ismertetés keretében nem is sejtethető. Sajnálatos, hogy a részletes irodalmi utalások (majdnem szakbibliográfiának nevezhetnénk ezeket) a többször előforduló műveket csak szerzőjük szerint idézik, s a szerző neve után a részletes címet csak hosszas visszakereséssel lehet megállapítani. A kötet használhatóságát ez a tény ugyan csökkenti, de értékét nem kisebbítheti.

*

Mint már a bevezetőben rámutattunk, a régészet nagyobb mértékben a második világháború után kapcsolódott be a városok múltjának kutatásába. A harmincas évek nagy ásatásai (Haithabu, Dorestad) után most széles kutatóterületen nyílt meg a lehetőség az ásatások számára, s bár a végleges eredményeket még nem vonhatjuk le, a részeredmények máris rendelkezésre állanak. Ezeknek alapján veti fel Jankuhn H. kielii professzor a kérdést: ^{19a} milyen segítséget nyújthat az archeológia a várostörténésznek? Jankuhn szerint három területen várhatunk a régészeti kutatásoktól új, közvetlen eredményeket: 1. a gazdaság- és kereskedelem-történet, 2. a várostopográfia, 3. a városok kronológiája terén. Míután a várostörténeti kutatások olyan nagy fontosságot tulajdonítanak a távolsági kereskedelemnek, a régészet a korai ipari gócpontok felkutatásával, azok termékei elterjedésének vizsgálatával járulhat hozzá a legfontosabb kereskedelmi ütőerek felrajzolásához. Kétségtelen, hogy ez a módszer bizonyos nehézségekkel jár. Ilyen elsősorban az, hogy csak az időtálló iparcikkek (fémtárgyak, kerámia stb.) műhelyei és termékeinek elterjedése mutathatók ki. Másodszor megnehezíti az ilyen irányú kutatást a keresztény temetkezési szokás, amely a sírokat nem látja el mellékletekkel. Ez a szokás már a Meroving-korban csökkent a temetők régészeti jelentőségét a nyugati frank területeken, a hasonló korú északi temetőkhöz képest. Mégis a Rajna menti ipar egyes cikkeinek (üveg, kerámia), vagy bizonyos fegyverek elterjedésének vizsgálata konkrét eredményekre vezethet és vezetett már eddig is. Ennennek azzal a megállapítással szemben, hogy a korai wíkek nem illeszkedtek bele környezetük gazdasági életébe, hanem teljesen passzív kereskedőhelyek voltak, Jankuhn rámutat arra, hogy pl. Birka környékén igen sok nyugat-európai üvegáru található, amely nyilvánvalóan Birka kereskedőinek közvetítésével került oda. A városok topográfiáját nemcsak a teljesen elpusztult wíkek ásatásánál sikerült pontosan megállapítani, jelentősek egy-egy város erődítményeire, azok fejlődésére vonatkozó ásatások is. Végül fontos adatokat szolgáltathat a régészet egyes városok kronológiájához is. Jankuhn

megjegyzni, hogy egyes szerencsés esetekben még ezen túlmenőleg is pozitív eredményeket várhatunk az ásatásoktól, de az ilyen eredmények mindig csak kivételesek lesznek, s törvényszerűen csak a fentebb meghatározott három kérdésre kaphatunk feleletet. De ezekre is csak abban az esetben — hangsúlyozza befejező soraiban —, ha a régész teljesen tisztában van a történések előtt álló teljes problematikával, s az egyes kérdések ismeretében nyúl a régészeti anyaghoz.

Jankuhn általános módszertani témájával szemben egy konkrét történeti kérdést választott ki Petrikovits Harald, a Rajna és a Duna mentén fekvő római városok kontinuitásáról szóló cikkében.²⁰ A háború előtti és közvetlen a háborút követő ásatások eredményeit foglalja össze az egyik legvitatottabb történeti kérdés, a római városok továbbélése szempontjából, s az általános kérdést két részre bontja: mikor következett be a római élet teljes elapadása a római városokban, és volt-e legalább is települési kontinuitás? Az első kérdés vizsgálatának alapja az a tézis, hogy a római városi élet hordozói egy kevésbé differenciált alsó réteg felett élő nagybirtokosokból, hivatalnokokból, kereskedőkből és iparosokból, valamint kiszolgált katonákból álló réteg tagjai voltak, akikhez a IV. században még a papság is csatlakozott. A városi senatorok sorsának vizsgálatából, továbbá a hadsereg és a hivatalszervezet visszavonásának korából Petrikovits arra a következtetésre jut, hogy a római városok már az V. században sem feleltek meg azoknak a társadalmi kritériumoknak, amelyekkel a IV. századi római városok még jellemezhetőek voltak. A települési kontinuitás kérdésére Petrikovits igennel felel és hozzáteszi, hogy valamelyes lakosságnak is kellett a városokban maradnia. Ez a lakosság igyekezett megvédeni a várost, átépíteni és a kor követelményeivel alkalmazni a város védelmi berendezéseit, nem egyszer átköltözött az elhagyott légiótáborba, sőt a Trierben és Strassburgban kiásott fazekaskemencék tanulsága szerint ipart is űzött. Így tehát a „Rajna és a Duna mellett Budapestig terjedő határsávban a IV. század római városai nem maradtak fenn a korai középkorban valódi városokként,” de állíthatjuk, „hogy lakosságuk nem is hagyta el egészen azokat. Külvárosokhoz hasonló életet tartottak fenn bennük egyrészt az állami és egyházi tényezők, másrészt a Rajnán, a Dunán és mellékfolyóikon folyó kereskedelem, mindenekelőtt azonban egy nem lebecsülhető alsóbb népréteg. Ennek köszönhető az ókori alsóbb kulturális vívmányok átadása a középkor számára. Ezt az örökséget vette át a X. század városa.”²¹ Petrikovitsnak ez az összefoglalása 1950-ben kelt, azóta ebben a vonatkozásban is számos ásatást végeztek, amelyeknek eredményeit részben már közzétették, vagy legalábbis előzetes jelentést közöltek róluk. Sajnos a budapesti könyvtárakban még a legfontosabbnak látszó kölni dómhegyen végzett ásatások feldolgozása sem volt megtalálható, így ennek az eredménynek próbáját nem ismerjük.²²

Míg Jankuhn cikke általános módszertani tárgyú, Petrikovits pedig egy kérdést vett vizsgálat alá, addig Unverzagt W. a Rörig emlék-

könyvben előzetes jelentést ad a Magdeburg város területén végzett régészeti kutatásokról.²³ A várost 1945. január 16-án ért légitámadás romhalmazzá verte a város egész történeti magvát, kivéve a dómot és a Liebfrauenkirche-t. A romtalanítás 1948-ban indult meg. A munka igen gyors ütemben folyt, nagyobb részt baggerek segítségével. A tudományos munkának tehát itt is — mint a többi német városban — versenyt kellett futnia a baggerek hatalmas teljesítőképességével. Ez a gyorsaság természetesen nem vált mindig a tudományos kutatás javára. Magdeburgban az addigi várostörténeti kutatás két városcentrum létét tételezte fel, s az egyikben egy nagyméretű templom alapját sikerült kiásni. De általában sikerült az erőltetett munkatempó mellett is, sokszor pinceablakból pinceablakba mászva felvenni az 1631-i hatalmas tűzvész előtti épületrészeket és azokat a tervrajzon rögzíteni, a XIII. század derekáról való kereskedőcsarnokot és egy magánház alapjait biztonságba helyezni. A munka a beszámoló időszakában már csupán a város erődítményeinek megállapítására és a feltárt anyag feldolgozására irányult. Annyi már 1952-ben megállapítható volt, hogy a XIII. századnál régebbi leletek csak az Alter Markt-on kerültek elő. Ugyancsak megállapítható volt, hogy a XIII. században — valószínűleg a XII. századvégi tűzvészek következtében — a várost teljesen átépítették, talán ennek volt első ténye a dóm átépítésének megindítása 1207-ben. A város alaprajzát is teljesen átalakították akkor, az új főút vonal a Breite Gasse lett. Magdeburg régészeti leletei tehát a XII. sz. végén, a XIII. sz. elején hatalmas gazdasági fellendülésre mutatnak, amely 1284-ben, a városi bíróság megvásárlásával érte el tetőpontját. A felvirágzás oka a német keleti terjeszkedés nagyarányú előrenyomulása lehetett, amely Magdeburgot határvárosból a belső kereskedelem egyik fontos csomópontjává alakította át.

Unverzagt előzetes jelentésének kereteibe jól beleilleszkedik a Német Tudományos Akadémia egyik gyűjteményes kiadásában megjelent cikk, a Magdeburgban kiásott középkori kútnak és leleteinek leírása.²⁴ Ez a kút és a leletek pontosan meghatározzák a város egyik fontos pontjának, az Elba partjának települési és topográfiai viszonyait.

Ugyancsak a „Frühe Burgen und Städte” c. gyűjteményes kötetben jelent meg a Lipcse Óváros területén előkerült leleteknek egy általános értékelése is.²⁵ Ezek a leletek a város kronológiájához és topográfiájához nyújtanak értékes adatokat, mert ezek alapján kimutatható, hogy a város első települési magvát a későbbi Matthäifriedhof területén álló szláv vár (egyben a Libzi nevű szláv várkerület központja) alkotta, s a későbbi városi központ az ettől délkeletre fekvő piactér volt.

Unverzagt cikke, a hozzákapcsolódó magdeburgi kútról írott cikk, s a lipcsei leletek összefoglalása — ez az, ami ma a háborús pusztítások nyomán megindult nagyarányú német régészeti munkából rendelkezésünkre áll. És itt nem egyedül az utolsó évek helytelen és vak könyvvásárlási politikáját kell hibáztatnunk, mert — bár fontos munkák nem találhatók meg hazánkban — sokkal többet a háború utáni ásatásokról

még nem is nagyon publikáltak. A régészeti munkának ui. csak az első fele, az ásások, a fennmaradt középkori épületek és épületrészek felvétele fejeződött be. A romtalanítás gyors üteme, az emberi szükségleteket szolgáló újjáépítés igen nagy feladatokat rótt a régészekre. Nemcsak a magdeburgi Elbaparton fekvő kút ásásánál kellett a leletek megmentése és a felvétel érdekében az életveszélyt vállalni, amit a megrepedt pinceboltozatra nehezedő többméteres törmelék nyomása jelentett. Hogy az ásásokat még ilyen körülmények között is sikerült tervszerűen keresztülvinni, az elsősorban a munka megszervezésének javára írandó. A magdeburgi ásásokat a „Magdeburg város őstörténetének és korai történetének kutatására alakult munkaközösség” vezette, amelynek tagjai nemcsak a Német Tudományos Akadémia, a műemlékhivatal és a levéltár hivatalos küldöttei voltak, hanem olyan híres történészek és régészek vettek részt benne, mint F. Rörig és W. Unverzagt. Hasonló munkaközösségek jöttek létre Drezdában és Lipcsében is, de valószínűleg minden jelentősebb német városban, amelyben a háborús romok eltakarítása lehetővé tette a régészeti kutatásokat. Történészek, települési szakemberek és régészek együttesen igyekeztek a város kezdetének és korai életének emlékeit megmenteni és a felmerülő nehéz kérdéseket megoldani. Olyan gyümölcsöző együttműködésre került sor a háború utáni nehéz esztendőkből, amilyen az azt megelőző években eddig soha nem volt tapasztalható. Meggyőződésünk, hogy ezek a munkaközösségek a most folyó és a következő esztendőkből véghezviszik a munka második felét, a feltárt várossalaprakozatok és a leletek feldolgozását is és azoknak alapján a keletnémet városok múltjáról is többet fogunk tudni.

Nem a háborús pusztítás indokolta a „Frühe Burgen und Städte” kötetének egy másik cikkét,²⁶ amely a Saale—Mulde folyó közötti vidék városainak keletkezését tárgyalja archeológiai leletek alapján. Négy olyan kisvárosról van itt szó, amelyek nem voltak nagy kereskedővárosok, hanem a helyi szükséglet kielégítését szolgáló piacok. Az eddig előkerült leletek és fennmaradt műemlékek alapján megállapítható volt, hogy a két szorb „civitas”-ból (amely egy szorb előkelő székhelyéből és egy külvárosból állott) illetőleg két szorb faluból német várak felépítésével lett város úgy, hogy a szorb telepek német kisvárosokká alakultak át. „Ezek a példák egyben megmutatják, hogy a régészeti kutatás részéről nagyobb ásások nélkül is lehetséges eredmény. A történeti folyamat adva van az okleveles adatokban. A műemlékek és leletek vizsgálata ezeket az adatokat helyi és — amennyiben az írott forrásokban hiányok vannak — kronológiai szempontból is kiegészítheti és életszerűvé teheti. Így az alaprakozatok bemutatása révén szemléltető és biztos képet kaphatunk a városok alaprakozatáról és korai állapotáról.”²⁷

Egyes kisebb ásások és műemléki felvételek szolgáltatnak alapot Paul Hofer számára a berni városi erődítmények vizsgálatához.²⁸ Az írott források és a történettudomány eredményeinek számbavétele után részletesen ismerteti az alkalmi ásások eredményeit, és megvizsgálja a városi erődítményrendszer még fennmaradt elemeit. A legkorábbi

települési mag, a XII. században már kibővített Nydegg várnak ismeretése után a szerző megállapítja, hogy a város nyugati oldalát első ízben lezáró falakat 1152—1160 közt építették fel a mai Kreuzgasse vonalán, ezt követte a városnak nyugati irányban történő lezárása, az 1191 körül épített fal, s a hozzá kapcsolódó Zeitglockenturm. Ennek a két első erődítési vonalnak a feltárása teljesen megerősíti Strahmnak azt a pusztán okleveles adatok alapján levont következtetését, hogy a Zähringiek által alapított város alapítása nem egyszerre történt, hanem két egymást követő időszakban, amelyek közül az első 1160-ban, a második 1190-ben ért véget, s a város alapításául ezt a második időpontot tartotta fenn a helyi hagyomány. A XII. századot követően Bernben a város fejlődése még a középkor folyamán két újabb, nyugat felé eső várfalbővítést és a Nydegg vár mellett még egy bővítést tett szükségessé, míg az Aare folyó felé eső rész szabadon maradt, csak a XVII. században erősítették meg a partot is, s ugyanebben a században nyugat felé is sáncrendszert építettek ki a kor haditechnikájának megfelelően. Hofer részletesen ismerteti az egyes védelmi övezeteket, s összefoglalásként nemcsak a város erődítményeiről emlékszik meg, hanem a városi erődítményeknek az egész svájci területre vonatkozó fejlődését is tekintetbe veszi. Ebben a keretben még jobban előtérbe lép Bern sajátossága, a kettős városfal rendszerének megtartása az egész középkoron át.

Hofer tanulmánya nem annyira a város fejlődése, mint inkább az erődítési technika fejlődése szempontjából kutatta fel Bern falait és tornyait, H. Schwartz-nak a Rörig emlékkönyvben megjelent, Soest város erődítményeit tárgyaló cikke ugyanebből a szemszögből vizsgálja meg a városnak részben még ma is fennálló erődítményeit.²⁹ Az első városfal 945 körül keletkezett, de ebből semmi sem maradt fenn, csupán vonalát lehet a város alaprajzán nyomon követni. A második gyűrűt képező fal a XII. sz. második felében épült fel, hatalmas területet (102 hektárt) ölelve fel. Újabb erődítmények építésére már nem is került sor Soestben, a kettős falból, töltésből és árokból álló erődítés a harmincéves háborúig fennmaradt, de akkor már nem nyújthatott védelmet a városnak.

Schwartz cikke és az itt ismertetett tanulmányok valamennyien Jankuhn megállapítását támasztják alá, hogy a várostörténet számára a régészet elsősorban a városok topográfiájának feltárása és egyes építmények kronológiája révén tud segítséget nyújtani. Mindkettőre nézve Hofer könyve a példa, s a magdeburgi ásatások mutatják, hogy Jankuhn-nak a történészek és régészek együttműködésére vonatkozó figyelmeztetése nemcsak megszívlelendő, hanem az egyedüli eredményes utat is jelenti.

*

Hofer és Schwartz tanulmányai régészeti szempontból világították meg a városalaprajzot, annak egy-egy vonását tisztázták az archeológia eszközeivel. Ilyen szempontból nézve, mindkettőjük munkássága beletartozik abba a ma már szinte áttekinthetetlen irodalomba, amely a városok alaprajzát veszi vizsgálat alá. Ez az irodalom — mint már említ-

tettük — a két háború közt alakult ki, s újabb terméséből itt most a Rörig emlékkönyv két cikkét emeljük ki. Az egyiket F. Timme írta, aki már 1931-ben megjelent disszertációját is Braunschweig város kialakulásának szentelte, a másik H. Rothert tollából származik.³⁰

Timme ezúttal a Rajna menti Andernach városának kialakulását veszi szemügyre,³¹ témaválasztását a város fekvésén és a korai (1104) vámjegyzeiken kívül az is indokolja, hogy a folyómenti átrakóhelyek esetében a kereskedelem és a helység kialakulása között bizonyos összefüggések állapíthatók meg. Az ilyen átrakóhelyeken a várossáfejlődés a kikötők gazdasági életének kialakulásával azonos. Az ilyen városok már jóval a jogi értelemben vett várossáemelés előtt „városi” kereskedelmi funkciókat gyakorolnak. Törvényszerűen korábbiak, mint az ipari piacok, megerősítve ezzel Schmoller megállapítását, hogy a kereskedelem megelőzte az ipart. Lényegében tehát Timme témája a Planitz által wiknek nevezett kereskedőtelepek topográfiájának fejlődése.

Andernach a római korban megerősített város volt, amelynek lakói résztvettek a rómaiak által erősen fellendített folyami hajózásban. Ha maga a római város az V. században meg is szűnt, a folyami hajózásban a kontinuitás valószínűleg fennmaradt. A legkorábbi városmag a Rajnával párhuzamos, hosszúkás téglalap alakjában helyezkedett el, s a folyót kísérő szárazföldi útvonal alkotta főútörét. Ez az útvonal vette fel a folyó kikötőjéből jövő áruk forgalmát, s ezért a főutcát a folyóparttal párhuzamos kis keresztutcák kötötték össze. A város fejlődésének első szakasza 1100 körül zárul le, a második a XIII. sz. első felében. Andernach városához hasonlóan igen sok folyómenti wik keletkezett, ilyen volt a nagyvárosok közül Köln, Regensburg, Worms és Mainz is. Ezek a korai kereskedőtelepek mind a folyópart felé fordulva jöttek létre, s nem voltak a későbbi értelemben vett piacok, hanem csupán átrakóhelyek a távolsági kereskedelemben. Ezekben a városokban az iparcikkek értékesítésére kialakuló piacterek csak a X. sz. után jöttek létre vagy magán az átrakóhelyen, vagy valahol másutt a szárazföldi útvonal és a folyó között. A piactér tehát ezekben a városokban nem a város központjában, nem is az útvonalak kereszteződésénél található, mint az a középkori városokban általános. Az ilyen városok alaprajza vagy egyetlen útvonalból, vagy párhuzamos utcákból áll, esetleg a terep adottságainak megfelelően deltaformájú.

H. Rothert két vesztfáliai város alaprajzában a városfejlődés másik két típusát mutatja be.³² Soest és Lippstadt alaprajza már a középkor végén is kétféle típusra vallott: Soest a mi magyar falvainkhoz hasonlóan szinte teljesen áttekinthetetlen háztömb-halmazt mutat, míg Lippstadt esetében felismerhetők a tervszerűség nyomai. A két város közül Soest az idősebb. A régészeti leletek tanúsága szerint a VI—VIII. században keresztény temető állott a későbbi város központjában. Nagy Károly itt a Duisburg—Essen—Dortmund—Soest—Paderborn úton királyi majort (Königshof) építtetett fel, 964-ben pedig a kölni érsek alapított a városban társaskáptalant. A város települési magvát

tehát a királyi major alkotta, amelynek területén a legkorábbi, még Karoling-kori Szt. Péter templom mellett a püspökvárt képező lakótorony és a Patroklos-káptalan felépült. A káptalan immunitása azonban nem terjedt ki az egész adományként megkapott királyi majorra, amiből Rothert arra következtet, hogy a major egy részén ekkor már kis kereskedőtelep is létezett. Ezt a települési magot a szerző Marktburgnak nevezi, s mellette még két települési centrumot állapított meg: a sóskutak kiaknázására létesült kis falut (Sälzendorf) és két nemesi kuriát. Amikor a város a XI. században virágzásnak indult és kibővítése szükségessé vált, át kellett helyezni a kereskedelmi utakat a városon belül. Ez az áthelyezés tette olyan áttekinthetlenné Soest alaprajzát.

Lippstadt esetében is királyi major a város települési magva, ezenkívül azonban a majoron kívül már igen korán kialakult a piactér, rajta egy Szt. Miklós templommal. A XII. század végén ehhez a maghoz egy tervszerűen megalapított újabb városrészt csatolt a város földesura, Bernhardt zur Lippe. Az új városrész a folyó hídja mellett állott, piacteren egy Mária templommal, körülötte egységesen 25 × 100 láb méretű telkekkel. A város középkori fejlődését Bernát fiának 1220 körüli újabb városbővítése fejezte be.

Amint azt Soest esete mutatja, a városalaprajz vizsgálata nem nélkülözheti a gazdasági, társadalmi és jogi szempontokat sem. A legkorábbi kereskedőtelep sem lett volna kimutatható az immunitás területi kiterjedésének vizsgálata nélkül. A két háború közt létrejött városalaprajz-vizsgálatnak valóban ki is alakult egy külön ága, amely a topográfiai kutatást elsősorban jogi elemekkel bővítette ki és létrehozta a *Verfassungstopographie*-t, amit magyarul talán legjobban a városok közjogi topográfiájának nevezhetnénk. Egyik legjelentősebb művelője így határozza meg ezt a kutatási ágat: „A közjogi topográfia arra a kérdésre keres feleletet, hogy a város joga, azaz az írott városjog és a városi szokásjog mennyiben jutott látható kifejezésre a városalaprajzban és a város-tervrajzban, azaz a várostervben és a városi építményekben?”³³ A kutatási ág atyjának Karl Frölich goslari egyetemi tanárt nevezhetjük, egyik legkitűnőbb művelője pedig Hans Strahm svájci egyetemi tanár. Sajnos az idevágó szakirodalom olyan kevésbé található meg könyvtárainkban, hogy itt mindössze a két említett kutató egy-egy cikkét mutathatjuk be, s le kell mondanunk Strahm egyik legjelentősebb, 1945-ben megjelent munkájának ismertetéséről.³⁴

Strahm a *Zeitschrift für Schweizerische Geschichte* 1950. évfolyamában Bern város alaprajzával kapcsolatban általános megjegyzéseket fűzött a középkori városok közjogi topográfiájához.³⁵ Strahm kiindulópontként a középkori város meghatározását adja: „A középkori várost olyan körülkerített, viszonylag sűrű településű, természetes és mesterséges erődítményekkel ellátott piacnak határozhatjuk meg, amelyet saját joggal láttak el, s amely a környező vidéktől minden életviszonylatban világosan elválik.”³⁶ Strahm maga is úgy látja, hogy ez a meghatározás távolról sem teljes, mint ahogyan kimerítő meghatározást a város

általános fogalmára nem találhatunk, csupán az egyedekre, az egyes városokra. Ezeknek a városoknak történetét a szerző szerint négy külön szempont szerint kell vizsgálat alá venni: 1. topográfiai, 2. társadalom- és gazdaságtörténeti, 3. jogtörténeti és 4. történeti-politikai szempontból. Ha meg is határozható, hogy az egyes szempontok milyen tartalommal bírnak, gyakorlatilag a kutatás mégsem választható el ilyen mereven, hiszen a kölcsönhatások a különböző szempontok alá tartozó jelenségeket összeforrasztják, s azok egymástól el nem választhatók. Módszertanilag fontosnak tartja Strahm a szervesen kialakult és tervszerűen megalapított városok szétválasztását. Az előbbieket esetében Strahm még Planitznál is élesebben tagadja a kontinuitást. Szerinte a VIII. században a még fennmaradt római nyomokat új formák váltották fel. „A középkor ugyan több szempontból a korábbi római korhoz csatlakozik, de semmiképpen sem képezi annak *szerves* továbbfejlődését.”³⁷ A kontinuitás hiánya Strahm szerint nemcsak a községi jog területén feltűnő, hanem az ásatások bizonyossága szerint az utcák, háztömbök sem képezik a római városok folytatását, tehát még települési kontinuitásról sem beszélhetünk. Ugyanígy tagadja a szerző a kontinuitást a kelta-római, ill. későbbi germán mentsvárak és a középkori városok között. Áttérve a szervesen kialakult és tervszerűen alapított városok közti különbségre Strahm rámutat arra, hogy a szervesen kialakult városok esetében is sokszor találkozunk tervszerű városbővítéssel, aminek következtében a kutató hajlamos arra, hogy a bővítést, tehát a város egy részére vonatkozó eseményt az egész város alapításával tévessze össze. Nehézséget okoz a források alapításra vonatkozó elbeszélése is. Hiszen a középkorban nemcsak a fundatio-t tartották alapításnak, hanem a dotatio-t is, eltekintve attól, hogy a krónikások — sokszor már csak a klasszikus alapítási legendák utánzása kedvéért is — nem egyszer megtévesztő formákba burkolják az alapítást. Éppen emiatt fontos az, hogy az alapításoknál minden alkalommal megállapítsuk: mi előzte meg az alapítást, milyen települési magot találunk az alapítás előtt? Mert — a keletnémet területek egyes városait kivéve — általában nem találkozunk olyan várossal, amelyet minden előzmény nélkül, irtásterületen alapítottak volna. Az alapított városok minden kétséget kizáró ismerve a városalaprajz tervszerűsége. „Ha ilyen tervszerűség található a városalaprajzban, akkor a város keletkezése történetének okmányyszerű, az írott forrásokkal egyenrangú bizonyosságával rendelkezünk.”³⁸ A tervszerűen megalapított városok helyének kiválasztása, a városalapítást megelőző települési mag és az alapítás tervszerűségének vizsgálata teszi ki a városalapítás vizsgálatának legfontosabb részeit. Strahm ebből a szempontból mutatja be Bern alapítását. A várost megelőző települési mag az 1273-ban lerombolt Nydegg vára és a hozzá tartozó váralja. Ettől nyugatra 1152 után, előbb a mai Kreuzgasse vonaláig, majd 1192 után a mai Zeitglockenturmig egymás után kétszeri tervszerű alapítással van dolgunk, amit a tervszerű, egyöntetűen kimért 60×100 lábas teleknagyság bizonyít. Bernben ez a teleknagyság még ma is pontosan nyomonkövethető, de Strahm érdeme

volt, hogy ezt a tényt a mai tudomány számára felfedezte. A cikk megjelenése óta Hofer idézett tanulmánya régészeti szempontból is bebizonyította Strahm érvelésének helyességét.

A legújabb közjogi topográfiai irodalom által a középkori városokról rajzolt képpel foglalkozik a Rörig emlékkönyvben K. Frölich.³⁹ A cikk bevezető részében módszertani kérdéseket tárgyalva megemlékezik a város fogalma meghatározásának nehézségeiről és a más tudományágak által nyújtott segítségről. A településtörténet és -földrajz, régészet, művészettörténet és helynévkutatás eredményei mind elősegíthetik a közjogi-topográfiai vizsgálatot. A továbbiakban a szerző az egyes topográfiai problémákkal, a város kezdeteinél a tervszerűen alapított városok létrehozását, a városok alaprajzának kialakulását, az alaprajzban később bekövetkezett változásokat, a sikertelen alapításokat, a kettős városokat tárgyalja meg. Frölich cikke a második világháború utáni egész irodalmat áttekinti, s így mással nem is jellemezhetjük, mint azzal, hogy minden kutatónak, aki a városalaprajz és a város kialakulásának problémájával kíván foglalkozni, elengedhetetlen bevezető olvasmány, amely nemcsak magukkal a problémákkal, hanem azok valamennyi részletével és irodalmi vonatkozásával is megismerteti az olvasót.

*

Ismertetésünk befejezéseként két keletnémet város példáján szeretnénk bemutatni azt a munkát, amellyel az egyes városok korai történetét a különböző tudományágakat képviselők munkaközössége tisztázni igyekszik. Drezda 1945-ben ugyancsak légitámadás áldozata lett, a romeltakarítással kapcsolatban ugyancsak lehetőség nyílt a város koraközépkori történetének felkutatására. A drezdai városi tervezőintézet mellett külön munkaközösség alakult a városmag vizsgálatára. A meginduló ásatások vezetését a drezdai múzeum vette át, s egy külön kiadványsorozat első kis füzetében „összefoglalja Drezda városának történeti alapjait, s ezzel bevezetést ad ahhoz a kutatáshoz, amely most a Belvárosban megindul”.⁴⁰ A rövid szövegből és kilenc térképből álló dolgozat az Elba völgye városalapítás előtti viszonyainak ismertetésével kezdődik. A későbbi történeti adatok, ásatási megfigyelések alapján megállapítja a meanderek helyét és kiterjedését, a környező telepeket, s az első részt azzal a megállapítással zárja, hogy a későbbi város egy részét alkotó legelőhöz földesúri major is tartozott. Az általános képet a helynévkutatás eredménye egészíti ki. Drezda neve a szorb „drezga” ’mocsári erdő’ szóból ered. A második fejezetben a szerző a város szűkebb területét veszi szemügyre. Az alkalmi ásatások szintviszonyai, a régi hídlábak helyzetéből kiszámítható eredeti Elba-szint és a folyófenék magassága mellett külön figyelmet szentel a Taschenburg melletti ásatásnak, amely egy középkor eleji gátat fedett fel, s így a várdomb magasságviszonyait és kronológiáját is tisztázta. Az utak ezen a városalapítás előtti területen világosan rámutatnak az Elba átjárójának pontos helyére, amely a Frauenkirche mellett feküdt. Itt kell az eredeti Drezda falut

keresni. A falu történetét az egyházi viszonyok világítják meg. A Frauenkirche még a szorb időkből kell, hogy származzon, mert hatalmas területe (22 falura kiterjedő plébánia) és az a tény, hogy a plébános nem a falvak szolgáltatásaiból, hanem egy külön kiválasztott és szorbul „papfalu”-nak (Poppitz) nevezett falu egész jövedelméből él — a régi szláv várkerületi plébániákhoz teszi hasonlónvá. A Frauenkirche közelében fekvő ispotály eredetileg megerősített ház volt, amely az átjárót védte. Drezda kezdete tehát egy kis szorb falu volt, amely a földesúr (a meissenai örgróf) fennhatósága alatt az Elba átjárójánál épült, plébániatemplommal és a földesúr megerősített majorjával rendelkezett. A város alapítását a meissenai örgróf és a dohnai várgrófok közti politikai harc világítja meg, s az 1206—1216 között alapított várossal a meissenai örgróf az 1180 körül felfedezett freibergi ezüsbányák felé vezető utat kívánta biztosítani az Elba átkelőhelyénél. A város azonban nem az eredeti falu helyén épült fel, hanem attól nyugatra, s a falunak csupán egyik részét vette be a városfalak közé. Így alakult ki Drezda legkorábbi alaprajza, amelyben a város a Taschenbergen fekvő várhoz vezető útvonal mint főtengely körül helyezkedett el, s bár a piactér a város központjába került, a plébániatemplom azonban az eredeti falu nagyobb részével együtt a városon kívül állott, külvárost képezve.

Amint ebből az ismertetésből is látható, a város kezdetének, a várost megelőző települési mag kérdésének tisztázására a szerző a legkülönbözőbb tudományágak eredményeit igyekezett felhasználni. Geológia, földrajz, régészet, helynévkutatás és a történettudomány legkülönbözőbb ágai járulnak hozzá Drezda korai történetének tisztázásához, és adtak alapot a most megindult tervszerű ásatáshoz.

Lipcse várostörténeti múzeuma is új sorozatot indított meg az 1943 decemberében elpusztult város múltjának művelésére. Ennek a sorozatnak első füzeté nem magának a városnak, hanem a régi Lipcse egyik külvárosának történetét tárgyalja, részletesen taglalva a külváros egyes települési alkotóelemeit.⁴¹ A második füzet a híres Bach-templom, a Tamás-templom patrocíniumát dolgozta fel.⁴² A szerző végső megállapítása szerint a templom védszentje Becket Tamás canterbury-i érsek volt, de ez a patrocínium egy eredeti Szt. Miklós patrocínium helyére lépett. A patrocínium változására az adott okot, hogy a meissenai örgróf ágostonrendi káptalant alapított, s ezzel elvette a várostól a város eredeti plébániatemploma feletti kegyuraságát. Főpapok és főurak találkozására volt ez a város elleni szövetségben, amelynek polgárságát megtörni igyekeztek. A sorozat harmadik füzeté a város építkezési tradícióit tárgyalja. Sajnos a középkorból alig maradt fenn épület Lipcseben, így ez a rész a fentebb, a régészeti cikkek közt ismertetett városkialakuláson túlmenően csupán két templommal foglalkozik részletesen.⁴³ Ezzel a sorozattal párhuzamosan megindított másik sorozat nemcsak a városra, hanem annak környékére is kiterjed. Első füzetében Lipcse és környékének egyházi és világi főhatóságait, ill. ezek kiterjedését tárgyalja részletesen.⁴⁴

A két keletnémet város történeti munkaközösségének ismertetésével végére értünk hosszúra nyúlt beszámolóknak. Mindent nem sikerült ugyan felölelnünk a németnyelvű gazdag irodalomból, de egy témakört, a középkori városok keletkezésére vonatkozó irodalmat, annak problémáit, módszerbeli fejlődését talán mégis sikerült felvázolni. És talán még más is: indítékot, ösztönzést adni a hazai kutatók számára — s ez volt a célunk.

Fügedi Erik

*

¹ A Történettudományi Intézet Értesítője. 1954. 10—12. sz. 200.

² Kaufmannsgilde und städtische Eidgenossenschaft in niederfränkischen Städten im 11. und 12. Jh. Zschr. Sav. Stift. f. Rechtsgesch. Germ. Abt. LX/1940, 1—116. — Frühgeschichte der deutschen Stadt. Uo. LXIII/1943, 1—91. — Die deutsche Stadtgemeinde. Uo. LXIV/1944, 1—85. — Zur Geschichte des städtischen Meliorats. Uo. LXVII/1950, 141—175.

³ Hans Planitz, Die deutsche Stadt im Mittelalter. Von der Römerzeit bis zu den Zunftkämpfen. Graz—Köln 1954. A könyvet e Tanulmányok előző kötetében Kubinyi András már ismertette, itt most csupán azért térünk vissza rá, mert az egész német irodalomra gyakorolt hatása miatt nem szakítható ki az irodalom általános jellemzéséből.

⁴ Uo. 30.

⁵ Uo. 60.

⁶ Edith Ennen, Frühgeschichte der europäischen Stadt. Bonn 1953.

⁷ Felsorolásukat l. Ennen i. m. XIX. — Számunkra csak a Vjschr. f. Soz. u. Wirtschaftsgesch. XXXVIII/1949, 48—69. lapjain megjelent Planitz-bírálat volt hozzáférhető.

⁸ Ennen i. m. 42.

⁹ Uo. 111.

¹⁰ Uo. 298.

¹¹ Fr. Rövig, Magdeburgs Entstehung und die ältere Handelsgeschichte. Deutsche Akademie der Wiss. zu Berlin. Vorträge u. Schriften. Heft 49. Berlin 1952.

¹² Uo. 11.

¹³ Uo. 33.

^{13a} W. Schlesinger, Die Anfänge der Stadt Chemnitz. Weimar 1952.

¹⁴ Uo. 185.

¹⁵ H. Ammann, Schaffhauser Wirtschaft im Mittelalter. H. és é. n.

¹⁶ Felsorolva: Schweiz. Zschr. f. Gesch. IV/1954. 15, 26.

¹⁷ H. Ammann, Über das waadtländische Städtewesen im Mittelalter und über landschaftliches Städtewesen im Allgemeinen. Schweiz. Zschr. f. Gesch. IV/1954, 1—87.

¹⁸ Uo. 87.

¹⁹ H. Fischer, Die Siedlungsverlegung im Zeitalter der Stadtbildung. Wiener Rechtsgesch. Arbeiten, hgg. vom Institut für europäische Rechtsgesch. in Wien, I. Wien 1952.

^{19a} H. Jankuhn, Der Beitrag der Archeologie zur Erforschung des frühmittelalterlichen Städtewesens im 7—11. Jh. Frühe Burgen und Städte Dt. Akad. d. Wiss. Schriften der Sektion f. Vor- u. Frühgesch. 2. 1954, 213—223.

²⁰ H. Petrikovits, Das Fortleben römischer Städte am Rhein u. Donau im frühen Mittelalter. Trierer Ztschr. 1950, 72—81.

²¹ Uo. 80.

²² O. Doppelfeld, Der unterirdische Dom. Grabungen im Dom zu Köln. 1948.

²³ W. Unverzagt, Überblick über den Stand der archäologischen Stadtkernforschung in Magdeburg. Gedächtnisschrift f. F. Rövig. Lübeck 1952.

- ²⁴ E. Nickel, Ein mittelalterlicher Brunnen in Magdeburg. Frühe Burgen und Städte. 158—166.
- ²⁵ G. Müldenberger, Die mittelalterlichen Bodenfunde im Bereich der Leipziger Altstadt. Uo. 143—148.
- ²⁶ P. Grimm, Frühe Burgen und Städte im Saale-Mulde Gebiet. Uo. 137—142.
- ²⁷ Uo. 142.
- ²⁸ P. Hofey, Die Wehrbauten Berns. Bern 1953.
- ²⁹ H. Schwartz, Die Befestigung einer Hansestadt. Gedächtnisschrift f. F. Rörig. 437—448.
- ³⁰ F. Timme, Die wirtschafts- und verfassungsgesch. Anfänge der Stadt Braunschweig. Kiel 1931.
- ³¹ F. Timme, Andernach a/Rhein und die topographische Anfänge der älteren Flussuferstädte. Gedächtnisschrift f. F. Rörig. 401—422.
- ³² H. Rothert, Westfälische Stadtpläne (Soest und Lippstadt). Uo. 423—435.
- ³³ Zschr. f. Schweiz. Gesch. XXX/1950. 405.
- ³⁴ Die Area in den Städten. Schweizer Beitr. z. allgemeinen Gesch. III/1945. 22—61.
- ³⁵ H. Strahm, Zur Verfassungstopographie der mittelalterlichen Stadt mit besonderer Berücksichtigung des Gründungsplanes der Stadt Bern Zschr. f. Schweiz. Gesch. XXX/1950. 372—410.
- ³⁶ Uo. 372.
- ³⁷ Uo. 380.
- ³⁸ Uo. 395.
- ³⁹ Das verfassungstopographische Bild der mittelalterlichen Stadt im Lichte der neueren Forschung. Gedächtnisschrift f. F. Rörig. 61—94.
- ⁴⁰ A. Hahn, Zur Frühgeschichte Dresdens. Forschungen zur ältesten Entwicklung Dresdens. Heft 1. Lipcse 1953, 4.
- ⁴¹ Aus Geschichte und Neuaufbau der ehemaligen Rannischen Vorstadt Leipzigs. Leipziger Stadtgeschichtliche Forschungen. Heft 1. Lipcse 1952.
- ⁴² C. Niedner, Das Patrozinium der Augustiner-Chorherren-Stiftskirche St. Thomae zu Leipzig. Leipziger stadtgesch. Forsch. H. 2. Lipcse 1952.
- ⁴³ Leipziger Bautradition. Leipziger stadtgesch. Forsch. H. 4. Lipcse 1955.
- ⁴⁴ F. Günther, Die Entwicklung der Landeshoheit über Leipzig und im Leipziger Landkreise. Studien z. Gesch. Leipzigs u. seiner Landschaft. Lipcse 1948.

Isztorija Moszkvi. Tom I. Period feodalizma XII—XVII vv. (Moszkva története I. kötet. A feudalizmus korszaka, XII—XVII. század). Izdatyelsztvo Akagyemii Nauk SzSzsZR, Moszkva 1952.

A Szovjetunió Tudományos Akadémiája elhatározta, hogy a 800 éves főváros, Moszkva történetét hat kötetben feldolgozza. Tudomásunk szerint eddig öt kötet jelent meg, hamarosan teljes lesz tehát a nagyjelentőségű tudományos kiadvány.

Az alábbiakban csupán az első kötettel foglalkozunk. Úgy véljük azonban, az olvasót érdekelni fogja az egész hatkötetes kiadvány felépítése, helyesebben az egyes kötetek korszakbeosztása. Az első kötet elején közölt tájékoztatás alapján ezt a következőképpen adhatjuk meg:

Az első kötet periódusait már a címben közöltük. A második kötet az egész XVIII. századot, a harmadik kötet a XIX. század első felét foglalja magába. A negyedik és ötödik kötet a kapitalizmus és imperializmus korszakát tárgyalja és pedig úgy, hogy a negyedik kötet az 1860-as évektől a századfordulóig, az ötödik kötet pedig a századforduló-